

A GAZDASÁG, TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA VÁLTOZÁSA A BODROGKÖZ 18–20. SZÁZADI MŰVELTSÉGÉBEN

VIGA GYULA

I. Az 1990-es évek első felében – kezdetben a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének (Národopisny Ustav SAV) támogatásával – a Bodrogek északi, Szlovákiahoz tartozó falvaiban végeztem kutatásokat, aminek eredményeit 1996-ban, egy tanulmánykötetben összegeztem (Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogek változó népi kultúrájáról. Miskolc). A címbe került kulcsszó, a *változó* népi kultúra – túl a fogalom evidenciáján – előrevetítette a kutatás továbbvitelét, amihez négy éven át az OTKA támogatását élvezhettem.*

A vizsgálatok alapját néhány – a korábbi kutatásból leszűrt – tanulság, s néhány előzetes elképzelés jelentette. 1. A Bodrogek – ellentétben több kutató véleményével, s számos korábbi tanulmány kicsengésével – nem *reliktum terület*. Ha őriz is a tradicionális műveltségében archaikus vonásokat, azok megmaradása és eltűnése a történeti táj egészének hagyományos kultúrájában jelez elmozdulásokat, *változásokat*, így indokolt a kérdésfeltevés: milyen tényezők hatnak a tradíció megőrzésének, s milyenek a változásának, átalakulásának irányába. 2. A Trianonban létrehozott új helyzet, hogy a történeti táj egyik fele Magyarország része maradt, másik fele – a mai Ukrajna kárpátaljai részét is magába foglaló – Csehszlovákia része lett, a 20. századi változásokat illetően két ország zömében magyar népességének gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatait körvonalazza. A határon túli területek a korábbi néprajzi vizsgálatokban különösen úgy jelentek meg, mint a magyar népi kultúra régies zónái, s csak az elmúlt évek világítottak rá, hogy a hagyományos népi műveltség átalakulása azokban a térségekben – esetünkben a Felső-Bodrogekben – is lezajlott. 3. Figyelembe véve a 18–20. század *gazdasági, társadalmi és kulturális* folyamatait, már az indulásnál megállapítható volt, hogy e három – történetileg változó – összefüggés-rendszerében értelmezhető a hagyományos műveltség állapota. a) A vallási-etnikai folyamatok a 19. század 70-es éveire gyakorlatilag lezajlottak, a polgárosodás időszakában ez a képlet lényegében változatlan feltétel-rendszerrel jelent. b) A 19. század 70-es éveitől a kivándorlás és az időszakos munkásvándorlás jelent kitérési pontot. c) A Bodrogek vízrendezése újjáformálja mind a területhasznosítást mind a társadalmi struktúra (birtokviszonyok) kereteit, így a lassú modernizáció keretei mindkét összefüggésben táji differenciákat mutatnak.

Ezek a – nem kis részben saját kutatásaim révén rendelkezésre álló – vizsgálati elvek jelentették tehát munkám alapját. Mivel közben több új kutatási összegzés is megjelent, munkám egyre erőteljesebben a polgárosodás, modernizáció folyamatára, nem utolsósorban pedig annak eltérő táji variánsaira, az átalakulást gyorsító és azt akadályozó tényezők szerepére és hatására összpontosított.

* A tanulmány az 1997–2000-ben végzett, T-22885 számú OTKA-kutatás záró beszámolója alapján készült.

II. Mind a terepmunka adatai (összesen mintegy 40 nap), mind a Zempléni Levéltár – jobbára lokális – forrásai, mind a Bodroghköz rendkívül szerteágazó történeti-néprajzi irodalma végtelenül szétdarabolta a vizsgálat célkitűzéseit. Valamennyi település megkutatására természetesen nem lehetett mód, így a lezárt és publikált – részben sajtó alatt levő – eredményekben részben *esettanulmányok* közlésére, részben pedig olyan *általánosításra* nyílt lehetőség, ami az alapproblematika gerincét jelenti, s legfőbb rendező elveit jelöli ki, de a témakör rendkívül sok részletében nyitott, további vizsgálatokat és tanulmányokat igényel.

1. *Esettanulmányok*

a) *Kisgéres*

Kezdeményezője, szervezője, nem utolsósorban szerkesztője voltam annak a tanulmánykötetnek, amelyik egy reprezentatív szlovákiai magyar település *Kisgéres* (Maly Horeš) hagyományos kultúrájának változását mutatja be (Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely 2000). A település kiválasztásában meghatározó volt, hogy azt a környező falvak korábban az elmaradottság, a paraszti hagyományokhoz való ragaszkodás, a tradicionális paraszti habitus mintájának tartották. A kötet, s abban – Viszóczyk Ilonával – a hagyományos gazdálkodásról írott tanulmányom érzékelteti azokat az összefüggéseket, amelyek a 18. század derekától, de legfőképpen a polgárosodás folyamatában a földrajzi feltételek és az emberi tevékenység egymásra hatásában, a gazdálkodás lehetőségeinek, feltételrendszerének átalakulásában, az 1920 után megváltozott geopolitikai-értékesítési folyamatokban megnyilvánultak, ezáltal kimozdították korábbi keretéből a paraszti üzemszervezetet. Ugyanakkor hatással voltak a lokális társadalom hierarchiájára, az új eszközök és ismeretek átvételének folyamatára, nem utolsósorban a táj környező településeihez való viszonyra is. Átalakították a falu megtartó erejét, külső kapcsolatrendszerét. A kötet és az említett tanulmány végigköveti a változás folyamatát a közös gazdálkodás folyamatában, de az 1990-es években is, rámutatva a közelmúlt és a mai falu gazdasági-társadalmi ellentmondásaira, gondjaira is.

A Kisgéres-tanulmány tanulságai számos vonatkozásban igazak az egész táj népéletének 19–20. századi átalakulására. Közös adottság, s az életmód és a műveltség vonatkozásában is meghatározó tényező, a bodroghközi táj, pontosabban azok az ökológiai feltételek, amelyek a történeti tájon belül az ún. *Karcsa-mellék* jellemzői. A 18. századi források által még egyértelműen gyenge mezőgazdasági adottságúnak tartott Kisgéres népe – hasonlóan a Bodroghköz vízjárta településeihez –, a 19. század második felében a vízrendezéssel, kisebb mértékben az erdőirtással tágítja ki, egyben szelídíti meg, fogja termőre a határát, terjeszti ki élettevékenységének kereteit. Az életmód dominanciája egyértelműen a kétnyomásos határhasználatra, különösen a szemtermelésre, valamint a – részben más falu legelőin hizlalt – szarvasmarhatartásra került. A 20. század első felében a lakosság a legelőterület kiterjesztésére törekszik – ez vásárlással valamelyest sikerül is –, de szerepet kap a hízóállatok nevelésében a sajátos adottságot jelentő Keresztúr-pusztaszénatermése is. Maga Keresztúr-pusztaszénatermése használata, az ott folyó gazdálkodás sajátos kettősséget ad a település gazdasági működésének. A gazdálkodás jellege lényegében hasonló a 19–20. században a környező bodroghközi és északkelet-magyarországi falvakéhoz: a növénytermesztés intenzívebbé tétele fokozatosan alakítja át a legeltető állattartás szerkezetét, ill. teszi lehetővé a takarmánytermesztés révén nagyobb állatállomány tartását. A Bodroghköz falvaiban nem arról van szó, hogy a legeltető állattartás elveszítene

korábbi takarmánybázisát a földművelés struktúrájának átalakításával, hanem a vízrendezés, a korábban hasznavehetetlen területek nagy részének felszámolása teremti meg mind a legelőterület, mind a szántók kiterjesztésének lehetőségét. A korszak azonban, mind a jobbágyfelszabadítással, mind a nagyon lassú polgárosodással egyszerre indít extenzív és intenzív gazdasági folyamatokat. Az állattenyésztés és a földművelés egyensúlya a határhasználatban meglehetősen kimért, a nagy gazdasági hasznot jelentő hízóállat-nevelés így jórészt kiszorul a falu határából: hasonlóan más bodrogi falvakhoz, más települések legelőire hajtják azokat tavasztól ősziig.

Jellemző volt Kisgérésre a korai burgonya termesztése, ami nem csupán az állattartás takarmányozása felé hat, de jelentős piaci bevételhez is juttatja a paraszti üzemet. A szarvasmarhatartás szerkezetéből fakadóan a fogatolásban egészen a második világháborúig megmarad a szarvasmarha dominanciája, ami – az értékesítési lehetőségekkel együtt – konzerválja a nagyszarvú magyar ökrök tenyésztését.

Sajátos adottsága viszont a település népének a helmeci hegy, ahol jobbára saját fogyasztásra termelnek bort századunk első felében. A szőlészkedés századunk dereka óta fokozatosan intenzív ágazattá alakult, amiben – többféle módon – szerepe volt a közös gazdálkodásnak is. Extenzív technikája és fajtaösszetétele ellenére, jelentős hasznot adott a lakosságnak a szőlőhegyeken termő cseresznye is, aminek az igényesebb művelése már nem volt érdemes befektetés a géresi parasztemberek számára. A bor és a karakteres pincesor ma már jelképe a falunak és az ott élőknek.

Lényegében kedvezőnek nevezhető a falu közlekedéscsoporthelyzete. Mind országúton, mind – Nagygyéres vasútállomása révén – jó lehetősége volt a lakosságnak a javak cseréjére. A kereskedésnek annak ellenére nagy jelentősége volt a falu gazdasági életében, hogy a paraszttulajdonosok döntő többsége kisbirtokon gazdálkodott, s századunk első felében igazából nem is volt nagygazda a faluban. Az önellátás mellett, olykor a saját fogyasztás rovására, számottevő hasznot hozott a szőlő és a gyümölcs. A valódi mobilizálható tőkét azonban a szarvasmarha, főleg az ökrök hizlalása és értékesítése jelentette. A kereskedelembe döntő módon avatkoztak bele a 20. század politikai történései. A trianoni döntés megfosztotta a tájat organikus egységétől: a Bodrogi köz északi része Csehszlovákia, a déli pedig Magyarország végvidéke lett. A bécsi döntést követő pár év után, tovább súlyosbította a helyzetet a közép-európai államok területének újabb módosítása: a Szovjetunió új határa elvágtatta a Felső-Bodrogi közöt a Kárpátaljától is. Így nem csupán az anyaországi piacok vesztettek el, hanem a különösen az állatkereskedelemben fontos – kárpátaljai vásárok is. Valódi vákuumba, gazdasági zsákba került Kisgyéres, hasonlóan a Bodrogi köz határ menti településeihez. Mindezt csak részben enyhítette, hogy – éppen a regionális változások következtében – Királyhelmec helyi centrummá vált, s részben felszívta a környező falvak, köztük Kisgyéres nem túl jelentős élelmiszerfeleslegét.

Aligha tévedünk, ha a helyi társadalmi struktúra mellett, ezzel a gazdasági helyzettel is magyarázzuk azt, hogy a közös gazdálkodás igen hamar elfogadást nyert, s ma is olyan adottság, amit már nem csak a kisgyéresiek, hanem a környező bodrogi falvak is szinte alternatíva nélkülőnek mondanak. A nehéz szociális helyzet valójában soha nem hagyott sok kitérési lehetőséget, s konzervált bizonyos elvárásokat is. Kétségtelen tény azonban, hogy Kisgyéres népe többségében összehasonlíthatatlanul magasabb életnívót mondhat magának, mint a második világháború előtti elei, s ez nem egyszerűen a 20. század második felének „haladásával” magyarázható. A munkaközpontú paraszti társadalom átalakulása itt is sok vonatkozásban megfigyelhető, de az sem kérdéses, hogy a gyéresiek a föld és a munka szeretetét – különösen az idősebb generáció tagjai – a közös

gazdálkodás időszakában is megőrizték. Ez segítette hozzá őket ahhoz, hogy a falu ma nem egyszerűen elfogadott, hanem sok tekintetben minta is a környező települések számára, jóllehet azok népe korábban megmosolyogta, finoman kigúnyolta a géresiek ezen tulajdonságát. A géresiek kényszerű, ám a korábbi birtokstruktúra szélsőséges ellentmondásait részben „feloldó” közös gazdálkodása, az oda is átmentett föld- és munkaszerepére tehát előnyös helyzetet teremtett a megváltozott körülmények között, egyszerűsítve át is törte a konzervatív paraszti hagyományokat: a polgárosodásban a géresiek utolérték a táj gyorsabban modernizálódó falvait.

b) *Karcsa és Pácín viszonya*

Ha Kisgéres megítélésében, viszonyrendszerében egyértelműen tükröződött a tradicionális kultúra átalakulása, az ahhoz való mentális és közösségi viszony, nem utolsósorban ennek a kívülálló részéről való megítélése, akkor kézenfekvő volt együtt megvizsgálni és összevetni két szomszédos települést, amelyekről már az előzetes vizsgálatok is sejtették, hogy eltérő a polgárosodáshoz, modernizációhoz való viszonyuk. Karcsa és Pácín – két szomszédos település – kapcsolata abban is sajátos, hogy két évtizeden keresztül *közös tanács* irányításával működtek, a népesség jelentős része *közös termelőszövetkezet*ben dolgozott, de ezen kívül is, a mindennapi élet számos találkozási alkalmánál tükröződött az egymásról alkotott – megörökölt – kép, benne a saját elődeik öröksége.¹

A két, földrajzilag hasonló adottságú település népének életstratégiája lényegében a vízrendezést követően, a 19. század utolsó két évtizedében kezdett erőteljesebben elágazni: a birtokstruktúra és a társadalmi mobilitás volt e folyamat tükrözője. A vízrendezéssel kiterjedt karcsai határ művelése – a széles zsellér-, ill. mezőgazdasági cseléd réteg ellenére – hozzákötötte a földhöz a karcsaiakat, s a munkaközpontú paraszti mentalitásuk a közös gazdálkodás időszakáig megmaradt. Pácín nincstelenjei közül számosan az Amerikába való kivándorlással reagáltak a kialakult helyzetre, ahonnan pénzt hozva/küldve igyekeztek földhöz jutni. Itt gyorsabban alakult a pénzgazdálkodás, a faluban a 20. század elejétől nagyobb számban – főleg zsidó – üzletek nyíltak, s a népesség egész mentalitása sokkal polgárosultabb volt, mint a *kaparkodó*, a paraszti munkában magát megnyomorító karcsaiaké. Szerepet játszott a páciniak szemléletének és habitusának átalakulásában a helyi Senyei-kastély és annak népe: a ruházkozásban és a hajviselet alakulásában számos alkalommal közvetlen hatás is kimutatható. Lényegesebb ennél, hogy a páciniaknak a helyi bárói birtokon mindig volt lehetőségük részes-, ill. bérmunkára, emiatt nem kellett elmenni a faluból. Aki elment, az ki is szakadt a falu paraszti közösségéből. Erőteljesen befolyásolta Pácín népének 20. századi sorsát az, hogy a trianoni határ szélén fekszik, a helybeli katonaság, határőrség jelenléte erősen befolyásolta a helybeliek szokásait, viselkedését, beleértve a házasodás körét is. Másfajta *minták* voltak számukra, mint a karcsaiaknak. A közösségi normák és azok kontrollja is gyorsabban változott, a karcsaiak lényegesen tradicionálisabbak, konzervatívabbak maradtak.

Különösen tanulságos eredménnyel járt az egymásról alkotott kép, egymás megítélésének vizsgálata. A páciniak büszkéek a mozgékonyaságukra, a társadalmi mobilitásukra: például a falujukból nagyobb számban kikerült értelmiségire. A páciniak jártak elől a másikról alkotott értékítéletben: a karcsaiakat – finoman szólva – elmaradottnak, *butábbaknak* tartják. Amíg a páciniak lenézték a munkába beleszakadó karcsaiakat, addig a karcsaiak lustának, a közösségi normákat be nem tartónak mondják a páciniakat,

¹ *Viga Gy.*, 1999. 1127–1155. Miskolc

s számukra a faluhoz és a közösséghez, nem utolsósorban annak közös hagyományához való ragaszkodás jelent értéket.

A mai generációk jószérével *megörökölték* az egymásról alkotott véleményt, ami ma már barátságosabb, sokszor tréfás formában jelenik meg, de az eltérések ma is tapinthatók. Kutatásom során például a közös iskola sportversenyein, s főleg a két falu futballcsapatának egymás elleni mérkőzésein tudtam kimutatni az értékítéletek/előítéletek konfrontációját, megnyilatkozását.

Az egymásról alkotott értékítéletnek – a falucsúfolótól a közös munka során tett észrevételekig – különféle *szintjei* vannak, s mindezek maguk is alakulnak, változnak. A szomszédos parasztfalvak jobbára azonos társadalmi státusban léteznek, s az egymásról kialakított képük nem utolsósorban éppen a polgárosodás, modernizáció folyamatában formálódik, egyben tükrözi is az ahhoz való viszonyt: a tradíció és a változás (urbanizáció, modernizáció) kapcsolatrendszerét. A változással és változtatással párhuzamosan, a közösségek kialakítanak egy társadalmi *önképet*, s egyfajta *képet* a más, őket körülvevő, hozzájuk kapcsolódó közösségekről. Az újabb generációk tudásának egy része öröklött vélekedés, kvázi előítélet, másik része folyamatosan újratermelődik a gazdaság, a társadalom és a kultúra – hol konvergáló, hol divergáló – folyamataiban. Újabb elemei ma is születnek: részben empirikus úton az egyes közösségek tagjaiban, ami csak akkor válik a közösség vélekedésévé, tudásává, ha nem áll egészében szemben a korábban megörökölt/tanult képpel.

Vizsgálataim, s a konkrét esettanulmány azt igazolja, hogy a vizsgált példa az egész történeti táj vonatkozásában tükrözi a tradicionális műveltség és a modernizáció viszonyát. Az egyes falvak, falucsoportok mozgástere, lehetősége más-más volt gazdaságuk, társadalmuk átalakítására, az eltérő helyzet ma is esélyegyenlőtlenségeket hordoz. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s meg nem változtatható. Más részük azonban a 20. század politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásának, ellentmondásos és területileg egyenlőtlen változásának következménye. A vizsgált történeti táj műveltségi tömbjei, s a reprezentáns falvak eltérő jegyeit tehát magam az eltérő lokális adottságokból eredően eltérő modernizációban kerestem.

2. Összegező tanulmányok

Több előadásban és tanulmányban igyekeztem összegezni a vizsgálat tanulságait, ennek megfelelően az elmúlt évek alatt – mind a regionális adatokkal, mind teoretikus vonatkozással – bővült a problematika értelmezése.

A *hagyomány* és a *változás* fogalmai, amelyek valójában nem ellentétes jelentésűek, a kutató számára az azokat összekapcsoló – időben és térben behatárolt – szakaszok miatt érdekesek: a változás mikéntjéért és időrendjéért, illetve a változást megelőző állapot rekonstruálásáért. A változás tényét, folyamatát, annak periódusait, a tempója által (is) eredményezett táji variánsait, illetve a paraszti műveltség így létrejött regionális típusait a magyar parasztnak életmódjának és kultúrájának vélhetően minden korábnál mélyrehatóbb átalakulása óta tünteti ki megkülönböztetett figyelemmel a néprajz: a második világháborút követő fél évszázad során. A változások mibenlétének és mikéntjének értelmezése azonban messze nem csupán szaktudományi kérdés. Az adott kultúrában és társadalomban élő egyén esetében is döntő az egyéni hajlam, habitus, abban, hogy inkább a megszokotthoz, a megörökölthöz ragaszkodik-e, a lehető legkevesebb változtatással továbbviszi az előző generációtól szerzett örökséget, vagy – könnyebben

nehezebben – alakít annak részletein. Az előzőekhez hasonlóan meghatározott személyiségében a kutatói hajlam, habitus is, csöppet nem függetlenül attól a társadalmi közegtől, amiben az illető él. Európában a társadalmi haladásról, a fejlődésről folytatott értelmiségi gondolkodás az elmúlt századokban vagy a távoli kontinensek alacsony fejlődési fokon álló népeit, vagy az európai parasztokat jelölte meg – saját társadalmának kritikájaként – mintául. A magyar nemzeti kultúra megkonstruálásának időszakában a hagyományában is erősen megosztott magyar társadalom különböző rétegei alapvetően más jelentőséget tulajdonítottak saját identitástudatukban az egyes társadalmi rétegek tradíciójának, köztük a korábbi századokban domináns parasztok kulturális örökségének.

A hagyomány értelmezése a néprajz tudománnyá válása és intézményesülése óta sokat változott, de tartalma ma is vitatott. A 19. században még jobbára a folklór egészével azonosították, hasonlóan Györffy István 1939-ben még az elődeinkről ránk maradt szellemi javakat érti alatta, szemben a *hagyaték* és az *örökség* kifejezésekkel jelzett, objektiválódott tárgyi javakkal, amelyek ugyancsak az előző generáció(k)ról maradtak fent. Az újabb kutatások a tradíciót igyekeznek leválasztani magáról a kultúráról, s olyan törvényszerűségnek tartják, amely maga nem része a kultúrának.

Ha a *hagyomány* fogalmát a generációk között átörökített kulturális örökség értelmében használjuk, akkor a műveltség nagy tömbjeit lényegében kiemelhetjük a *tradíció* köréből. A táji feltételekhez való alkalmazkodás rendje, annak eszközei, a mezőgazdálkodás technikai és szerszámai, a kézműves technológiák önmagukban nem tartoznak a tradíció körébe. Különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy a paraszti tevékenységet az európai feudalizmus tulajdonlási és birtoklási rendje, a szolgáltatások rögzített formái, a rögzült településhatárok, s még számos más tényező szervezett struktúrában működteti. A termőtájak kialakításának lehetősége a feudális keretek között éppen úgy nem volt spontán folyamat, ahogyan nem volt az a 19. század második felében sem.

Mindezek persze egészen nem függetlenek a hagyománytól és a hagyományozódástól. A termelés technikájának és eszközeinek, eljárás módjainak működtetése mentén az átörökítés – hol vékonyabb, hol erősebb – szálaival generációkat kapcsol össze. A termőterületek adottságait éppen úgy nem kell újratanulniuk a parasztemberek fiainak, ahogyan a társadalmi viszonyokat és viszonylatokat, a közösségen belüli hierarchiát, s azokat az eszméket sem, amelyek azok átalakítására, megreformálására jönnek létre. Ennyiben a tradíció valóban nem közvetlen része a kultúrának, hanem értelmezhető annak grammatikájaként, csakhogy azonnal értelmét veszíti, ha nem nevezzük meg konkrétan a helyét, működési területét. Nincs általában „hagyomány”, ilyen módon az mégis elválaszthatatlan a kultúra szövetétől.

Ha a kultúra bonyolultan összetett szerkezetét tekintjük, akkor egyértelmű, hogy annak összetevői más-más jelentőséggel bírnak az egész struktúrájában, s szerepüknek megfelelően eltérő megváltozásuk/megváltoztatásuk lehetősége, valamint a változásuknak a műveltség egészének állapotára gyakorolt befolyása. A fentiek összefüggésében különös jelentősége van a műveltség korszakhatárainak, s a változások értelmezhetetlenek a hosszabb történeti metszetek nélkül. Az európai kontinens történetében a – főleg történeti-agrártörténeti – kutatások mind térben, mind időben markáns határokat húztak, amelyek egyszerre *korszakhatárok*: kifejezik, hogy a térbeli különbségek az időbeliekkel mennyire adekvátak, s miként változnak az évszázadok során. Értelmezik, hogy gyorsul-e vagy lassul a változások tempója, s azt is, hogy milyen feltételek gyorsítják vagy lassítják az átalakulás ütemét.

Markánsabban megragadható ezekben a folyamatokban a jobbágyfelszabadítás társadalmi-gazdasági következménye, a paraszti műveltség átalakulására és táji differenciá-

lódására gyakorolt hatása. Amennyire egyértelműen korszakhatár a paraszti polgárosodásban a jobbágyfelszabadítás, olyan nyilvánvaló az is, hogy egy-egy táj népi (paraszti) műveltségének alakulásában van folytonosság az e fontos cezúra előtti és utáni állapotok között. Magam meghatározó változásnak tekintem a magyar Alföld nagy tájátalakító munkáját, a vízrendezést is, amit – mind a gazdaságra, mind a paraszti társadalomra gyakorolt hatása miatt is – valóban nem alaptalan *második honfoglalás*nak nevezni. Századunkban nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk – az ugyancsak nem belső fejlődés révén – létrejött trianoni határok hatásának, a második világháborút követő földosztásnak, majd az azt rendkívül gyorsan követő kollektivizálásnak, s úgy tűnik – bár tanulságai ma még nem beláthatók –, hogy ilyen hatás az 1989 utáni változás is a hazai agrártársadalomban.

Ha a Bodroglóközben a paraszti életmód és műveltség 20. századi átalakulását kívánjuk röviden számba venni, akkor a ható tényezőknek éppen olyan hierarchikus sora rajzolódik ki, mint amilyen a műveltség egész struktúrája. Az egyes hatások az életmódban, a kultúrában alapvető, azok egész állapotára kiható változásokat idéznek elő, mások csak annak részleteit formálják, s nem járnak strukturális módosulással, sem a társadalom szerkezetének átformálódásával. Ahogyan a paraszti műveltség egyaránt tartalmaz nagy területeket és kiterjedt csoportokat jellemző, általános vonásokat és regionális, illetve lokális elemeket, ugyanolyan módon hierarchizáltak a változtató hatások is. Vannak folyamatosan ható, s lassú változást előidéző tényezők akár a műveltség természeti környezetében is, s vannak gyors folyamatok, amelyeknek tempós lefutásúak a társadalmi, kulturális következményei is. Az alábbiakban elsősorban az általam vizsgált tájat ért hatásokat, ill. az azok következtében létrejövő átalakulásokat veszem számba, különös figyelmet szentelve természetesen annak, hogy azok egyformán érvényesülnek-e a terület egészén, vagy maguk is előidéznek további regionális hatásokat. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szóba jöhető ható tényezőknek és az általuk indukált változásoknak csak egy részét sorolhatjuk fel ebben az írásban, további vizsgálatok szolgálják majd a problematika kiszélesítését és megoldását.

A létfenntartás rendszere nem értelmezhető a környezeti tényezők nélkül, az abban végbemenő változás jobbára az adott környezetben élők generációinak tájátalakító tevékenysége révén valósul meg. Az ember és a földrajzi környezet alakítható része leginkább abban a folyamatban érintkezik, aminek során az emberi tevékenység a kultúrtáját kialakítja. Ahogyan az európai parasztok mindenhol az erdő és a víz rovására tudják kitágítani élettevékenységük kereteit, úgy a Bodroglóköz területén is ezek a gazdálkodás extenzív kiterjesztésének lehetőségei. A Bodroglóköz területén a 13. századtól folyamatosan zajlott az erdők irtása, hasonlóan a honfoglalás korában egyetlen összefüggő erdőséghez hasonlítható Kárpát-medence más tájaihoz. Először a települések környékén, magasabban fekvő tölgyesek lesznek a fejszék áldozatai, s a kiemelkedő térszíneken, főleg a Zempléni-szigethegység belsejében fekvő magaslatokon húzódó tölgyesek jelentősége egészen a 19. század derekáig megmarad a sertéskondák makkoltatásában. A települési folyamat és a gazdálkodás kiterjesztése évszázadokon át párhuzamos az erdők és a vizek visszaszorításával. Az erdő és a vízjárás, ill. ártér egymással is szoros kapcsolatban van, s a vízrendezés és az erdőirtás folyamata számos vonatkozásban egymásba kapcsolódik. A legkisebb kárt a 19. század elejéig az ártéri és síksági galériaerdők szenvedték el, azok kivágásának feltétele volt a vízrendezés is: az erdőállomány kiirtásának utolsó nagy szakasza egybeesett a Bodroglóköz vízszabályozásával.

A Bodroglóköz kiterjedt legeltető állattartásának takarmánybázisát a 19. század derekáig éppen az erdők és az ártéri legelők, ill. a vízjárta rétek szénatermése képezte.

Az erdők kiirtása visszavetette a gazdálkodás ezen ágazatát, majd amikor az 1880-as évekre egészében átalakult a földhasznosítás szerkezete, s a reliktum-szerűen megmaradt külterjes legelők és a falvak közös legelői mellett egyre inkább a téli istállózás lett jellemző. A szarvasmarhák száma 1895–1911 között megnövekedett. Az állattartás, főleg a szarvasmarha gazdasági dominanciája azonban vidékünkön egészen a közös gazdálkodás kezdetéig kimutatható, jóllehet a tájon belül erőteljesen differenciálódott ezen ágazat jelentősége.

A tájatalakító tevékenység hatására a szántóterületek aránya megnőtt (a domborzati tényezők miatt a Bodrogek felső illetve alsó területein nem egyenlő mértékben). Amíg – *Frisnyák Sándor* számításai szerint – 1865-ben az összes földalapról a Felső-Bodrogekben a szántók 37,4%-kal, az Alsó-Bodrogekben mindössze 19,6%-kal részesedtek, addig a folyószabályozási, árvízmentesítő és lecsapolási munkák eredményeként 1897-re ez az arány már 57,1%, illetve 49,2% volt. A gyepterület a Felső-Bodrogekben 31,0%-ról 21,6%-ra, az Alsó-Bodrogekben pedig – a mocsarak lecsapolása révén – 24,7%-ról 34,7%-ra növekedett. Leginkább kifejező azonban a hasznavehetetlen területek változása: 17,2%-ról, illetve 42,9%-ról 7,5%-ra, illetve 9,9%-ra zsugorodott a művelésbe nem fogható részek aránya. Megnőtt a mikrotáj népszerűségi képessége, s az ártéri gazdálkodás elemei egyre inkább reliktumként mutathatók ki a termelő gazdálkodás mellett. A természeti táj átalakításának az egész paraszti társadalmat és kultúrát átformáló hatása volt: ezeknek egy része közvetlenül, másik része közvetve hatott vissza a műveltség állapotára. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezt a nagy munkát éppen a paraszti társadalom alsó rétege végezte el. A nagy tájatalakító tevékenység mögött azonban – s ez a műveltség történetében az előzőhöz hasonlóan fontos –, napi küzdelem zajlott a táj, a közösség és az egyén természeti környezetének formálásában, a természet és a tenyésztés napi sikereinek érdekében.

A fentiek együttesen a gazdálkodás strukturális változását jelzik, ami azonban annak ellenére ellentmondásos folyamat – elsősorban a helyi társadalom szerkezete, a népesedéstörténet és birtoklástörténet sajátosságai miatt –, hogy a tájatalakítás és a lassú paraszti polgárosodás közötti párhuzam a Bodrogek műveltségének alakulásában kitapintható. Az ármentesítés, a vízrendezés sok tekintetben átformálta a települések létfenntartási szisztémáját, vele együtt átalakította a korábbi település-hierarchiát is. Mindez azonban elsősorban a mezőgazdálkodás extenzív növelése, s nem jelenti azt, hogy a paraszti gazdaság termelési szerkezetében is lezajlott volna a változás. Továbbra is megmarad az eladásra nevelt/hizlalt szarvasmarha tartásának túlsúlya, valamint a gabonatermelés prioritása. Az utóbbi azonban – az ármentesítés és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – a búzatermelés szerepének növekedését is jelenti a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az ugar fokozatos elhagyásával a kapás takarmánynövények és a vetett takarmányok is terjednek a századfordulótól, ezek azonban sokféle – a kétnyomásos határhasználat keretei között – a homokos fordulóföldeken, a rozssal felváltva kapnak helyet. Egészében növekszik az istállózás jelentősége, az állattartás azonban nagyon sokféle üzemszervezetbe illeszkedik, s a nagy, jobbára víz menti legelőkkel rendelkező falvak gazdasági előnye megnő a szűk határu, kis legelőterületű településekkel szemben.

Az értékesítés nehézségét elsősorban az okozza, hogy a Bodrogek jobbára hasonló adottságú tájak veszik körül. A belső piacok gyengék voltak, a társadalmi munkamegosztás kezdetleges fokon állt, hiányoztak a városok, így jószerével az önellátás lehetőségei voltak biztosítva. Kivételt a már jelzett állatkereskedeleme képezett, amit elsősorban Kárpátalja területe felé hajtottak eladni. Az értékesítés lehetőségeivel is összefüggött,

hogy – leszámítva a Tisza-mente néhány települését – megmaradt a szarvasmarha igázásának domináns szerepe is, s nagyon későn, a második világháború előtt kezdtek csak elterjedni a mezőgazdaságban a másutt már közkeletű technikai újítások (vetőgép, ekeka stb.).

A bécsi döntés hét esztendőre 630 négyzetkilométer területet és 45 734 főt csatolt vissza Magyarországhoz Zemplén vármegye középső területén. A lakosságnak csaknem 70%-a östermelő volt, 12,7%-át foglalkoztatta az ipar, 2%-át a közlekedés és 3,2%-át a kereskedelem. Hasonlóan azonban Csehszlovákiához, a magyar Felvidék keleti része lényegesen fejletlenebb volt a nyugatinál, beleértve a térkapcsolatok szervezettségét is.

Tovább rontotta a térség esélyeit a második világháború utáni határmegvonás, ami keletre is lezárta a Felső-Bodroγκöz falvainak gazdasági életerét. Ekkor már nem csupán a természetes észak–déli irányú kereskedelmi utak zárulnak le, s a Kárpát-medence centrumához való intakt kapcsolódás lehetősége vész el a Felső-Bodroγκöz települései számára, hanem megszűnik a Kárpátalja vásárainak vonzása is. Megszakadt a Tisza-völgy természetes közvetítő szerepe is a szomszédos nagytájak között. Ez a Felső-Bodroγκöz településeinek egy részét azért is visszavetette, mert a hagyományos mezőgazdálkodásból előre mutató kitérés pontokat éppen néhány növény termesztésében és ezek Ungvár, Munkács, Csap piacán való értékesítésében vélték megtalálni (korai burgonya, dinnye, káposzta, zöldségfélék stb.). Ágcsernyőnél véget ért a Bodroγκöz szlovákiai oldalán levő falvak számára is nagy jelentőségű vasútvonal. Igaz, nyugati irányban – Bodroցszerdahely, Legenyemihályi, s főleg Kassa céllal – továbbra is folyt a szállítás, mindez azonban nem oldotta meg falvaink értékesítési gondját. A Bodroγκöz falvainak egy része valóságos gazdasági vákuumba, „zsákba” került, a határmegvonás megakasztotta az amúgy is nagyon lassú és ellentmondásos fejlődésüket. A csehszlovák államban olcsóbb iparcikkek a Felső-Bodroγκöz népet segítették, a magyarországi oldalon az élelmiszer és az élőállat volt olcsóbb. A két oldal gazdasága között a csempészet nem elhanyagolható tényezőként volt jelen.

A mezőgazdálkodás táji feltételeinek átalakulását a Bodroγκözben rendkívül ellentmondásos társadalmi folyamat kíséri és követi, ami számos vonatkozásban rányomta a bélyegét magára a hagyományos paraszti kultúra átalakulására is. Nem csupán a jobbágyfelszabadítás jogi aktusa, de az újonnan művelésbe vett területek sem oldottak a bodroγκözi parasztok földéhségén, s a táj népességének igen jelentős része nem kapott esélyt az önálló paraszti gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a Bodroγκöz népessége lassabban nőtt, mint a művelésbe vett területek, a vidék – hasonlóan Zemplén vármegye más részeihez – a kivándorlás egyik legnagyobb kibocsátója maradt, s az életképtelen töredékpárcellán élők, illetve zsellérek jelentős része az egyházi és világi nagybirtokokon, ill. századunkban a különböző bérlők által használt mezőgazdasági nagyüzemekben kapott időszakos munkát. A 19. század utolsó éveiben a Bodroγκöz területének 43%-át a nagybirtokok foglalták el, a táj munkaerő-egyenlegét nem lehet megvonni az időszakos vándormunkások mozgalmi nélkül. A vándoraratók, a summásmunka, a szőlővidékekre való napszámosvándorlás (Tokaj-Hegyalja, Szöllőske, Kis- és Nagytörönya, Királyhelme) csak igen csekély, a mezőgazdaságon kívüli tevékenységgel egészült ki századunk elejéig (slipperfaragás, kőbányászat, kendertörés stb.). Ezzel együtt, a népesség jelentős része sokféle tevékenységgel igyekezett megkeresni a kenyerét, s a saját földjét művelő kis- és középparaszti réteg műveltségéhez a különböző vándorlások hatására számos új elem is társult.

Ha nem is meghatározó a szerepe a táj mezőgazdálkodásában, de nem hagyható figyelmen kívül az idegen ajkú vándormunkások szerepe. Bár a *kepés aratás* a bodroγκözi

szegénység számára közönségesen a megélhetés egyik formája, különösen a Felső-Bodroghközben él a ruszin vándoraratók emléke. Fel-felbukkan nyomuk a táj délebbi részének uradalmi kapcsán is. A Felső-Bodroghköz falvaiban kimutatható a ruszin szolgalegények nyoma, akik nem csupán munkát vállaltak, hanem olykor le is telepedtek falvainkban.

A második világháborút közvetlenül megelőző években, s a háború elején a bodroghközi falvakból is vonzott munkaerőt a németországi summásmunka. A hagyomány szerint Németországból hozták haza az időszakai munkások a modern, szögletes kormányú kerékpárokat az 1940-es évek elején.

A gazdálkodás modernizációja szempontjából is meg kell említenünk az amerikás kivándorlók problematikáját. Zemplén vármegye korábbi munkaerőmérlegét a 19. század utolsó harmadában alaposan átalakította az Újvilágba áramló kivándorlás. A vármegyéből – jobbra annak felső területeiről – mintegy 50 000 ember vándorolt ki. Ezek többsége zsellér volt, akik korábban az időszakai mezőgazdasági munkásság derékhadát alkották. Távozásukkal munkaerőhiány alakult ki, ami nagy számban hozta Zemplén középső és alsó részeinek uradalmába Galícia, a kárpáti peremterületek, nem ritkán a magyar Alföld munkavállalóit. Az Amerikában munkát vállalók közül számosan hazatértek néhány év után. A szerencsésebbek némi pénzt hoztak, amiből megvehettek egy-egy darabot a korábban áhitott földből, módosítva valamelyest falujuk népének birtokstruktúráját. A bodroghköziek szerint az amerikások kezdték el – kinti minta alapján – a háztetők bádoggal való befedését. Voltak közülük, akik cséplőgépet vásároltak, többen béreltek, s kisvállalkozóként csépeltek a parasztok gabonáját.

Az egészségtelen birtokstruktúra, a faluhatár gyenge megtartó ereje, a kezdetben kényszerből vállalt vándormunka, az időszakos elvándorlás mind olyan tényező, ami bontja a tradicionális paraszti társadalmat és kultúrát. Ezek révén olyan új ismeretek, javak kerülnek a közösség birtokába, amelyek – kisebb-nagyobb területen – segítik a modernizációt, urbanizálódást. Ugyanakkor a paraszti mentalitás, a földéhség konzerválja a hagyományokat: a földhöz jutás vágya, az elődöktől tanult munkaeszközök és technikák jobbra a reprodukciót segítik, s nehezebben változtathatók. A konzervatív *parasztfalvak* működése és kultúrája, az ott élők műveltsége és habitusa a 20. század elejétől egyre inkább elűt a gazdálkodásában, társadalmában tagoltabb településektől. Ennek regionális részletei és a táji tagoltságra gyakorolt hatása további vizsgálatok tárgyát képezi.

Mind a gazdálkodás, mind a társadalom, de hasonlóan a paraszti kultúra változásának is döntő állomása a közös gazdálkodás létrejötte. Mindez messze nem természetes fejleménye a paraszti gazdálkodás üzemszervezetének, s az egész paraszti életmódnak, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert hozzá foghatóan gyors és mélyreható változást más módon nem tanulmányozhatunk. A kollektivizálást követő folyamatok – éppen a paraszti társadalom rendkívüli differenciáltsága miatt – ellentmondásosak, s „felülről” érkező gazdasági, társadalmi és politikai hatásokkal terhesek. Ebben a vonatkozásban igen sok hasonlóság van a határ két oldalán fekvő bodroghközi falvak történetében: a kollektív gazdálkodás hasonló elveken nyugodott. Ugyanakkor aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a bodroghközi falvak marginális helyzete, az alternatívák hiánya is hozzájárult a kollektivizálás viszonylag gyors elfogadásához. Egészében nem vitatható, hogy a kollektív gazdálkodás modernizálta a bodroghközi falvakat, megnyitotta azokat a nagyvilág felé, s felgyorsította a polgárosodás tendenciáit. Egészében természetesen nem lettek jobbák a Bodroghköz táji adottságai és gazdasági térkapcsolatainak rendje sem alakult pozitívan, kezdetben a szövetkezetek is továbbviszik a magángazdálkodás helyi hagyományait.

A szocialista tervgazdálkodás azonban gyakran figyelmen kívül hagyja a regionális adottságokat, ami megterheli a saját paraszti hagyományait a közösbe magukkal vitt parasztok, társadalmi rétegek viszonyát. A módosabb paraszti réteg a szövetkezetet a bajok forrásaként emlegeti, a föld nélküli szegénység könnyebben idomul ahhoz. Gyorsan lebontják az új viszonyok a hagyományos paraszti társadalom szerkezetét, a társadalmi munkamegosztás átalakulása pedig jószerével uniformizálja a települések műveltségi arculatát. A mikrovizsgálatok ugyanakkor alkalmasak részben az előzményekből fakadó, részben az új feltételekhez igazodó sajátos vonások megragadására. A magyarországi falvakban intézményesült a szövetkezet mellett a háztáji gazdaság, ami – önálló gazdasági tevékenységként – igen jól jövedelmezett. Rengeteg munkával igaz, de némi készpénzhez jutott a falusi népesség, amiben az egyes települések táji adottságai, termelési hagyományai és – az értékesítésben megjelenő – helyzeti energiái is tükröződtek. Mindezek a települések esélyegyenlőtlenségét hangsúlyozták. A magyarországi oldalon főleg a jószághízlalás és a zöldség-, gyümölcsstermesztés, a vasúthoz közel fekvő szlovákiai falvak számára főleg a zöldségtermesztés a jövedelmező. A csehszlovák állam a mezőgazdasági termelvényeket jó áron vásárolta fel, s szállította az ország északi-északnyugati, hegyesebb vidékeire és a városokba. Nagy felvásárlás zajlott például Perbenyik vasútállomásán, ami a kiskécsiek vagyonosodásának fő letéteményese volt az 1970-es, 1980-as években.

A két ország szociálpolitikája és az olcsó hitelek mellett, az előzőek is szerepet játszottak abban, hogy az 1960-as évek végén, de főleg az 1970-es években épül az új lakóházak zöme, az 1950-es évektől általánossá váló elektrifikáció korszerűsíti a háztartásokat és a gazdaságokat is. A rádió, a televízió, az 1980-as évek végétől általánosan elterjedő telefonhálózat egészen más dimenziókat ad a műveltség kiterjedésének és szerkezetének is.

A közös gazdálkodás időszaka a társadalmi mobilitás megerősödését is jelenti. Igen sokan elhagyják falvaikat, s megnő az ingázás jelentősége is. (Az 1980-as évek második felében Csehszlovákiában minden harmadik dolgozó a lakóhelyén kívül dolgozott. A Bodrogköz szlovákiai oldalán jelentős munkaerőt akkumulál az ágcsernyői vasúti átrakóhely.) Középen kevés a munkahely, a nagy távolság gyakran végérvényesen kiszakítja a népesség egy részét falujából. A falun élő, de a faluközösség életében már kevésbé részt vevő, nagyobb jövedelemmel rendelkező, de a falusi infrastruktúra hiányait szenvedő sajátos réteg tovább bontja a tradicionális paraszti társadalmat.

Hasonlóan ellentmondásos hatású az 1989 utáni állapot: a privatizáció nem mindenütt sikeres, a vizsgált falvak továbbviszik öröklött hátrányukat. Kevés a tőke, gond az értékesítés, a modernizációnak ismét komoly gátjai vannak. A munkaerő ma is olcsóbb, mint a korszerű eszközök. Az újjászülető magángazdaságokban jobbra nem is a fiatalok dolgoznak, hanem a közép- és idősebb generáció, s nagyobb részben eleik hagyományos gazdálkodásának elemeit rekonstruálják. Nem véletlen, hogy a szlovákiai oldalon az egyben maradt kiskécsesi szövetkezet az átalakulás – szinte egyetlen – pozitív példája.

Amint arra fentebb utaltunk, a földrajzi környezet, ill. annak átalakulása, az ahhoz is alkalmazkodó termelő gazdálkodás, a gazdasági kapcsolatok térszerkezete közvetlenül vagy közvetve hatott a hagyományos társadalomra, egészében pedig a tradicionális kultúra állapotára. A tradicionalitás amúgy sem jelenti a kultúra állapotának változatlanlanságát, sokkal inkább a társadalom konzervatív jellegét, ami természetesen rávetül a műveltség jellegére és állapotára, de nem akadályozza meg annak átalakulását. Egészében nem áll ellent a fölbontó-átalakító hatásoknak, sokkal inkább arról van szó, hogy az egyes régiók, ill. műveltségi csoportok változásának tempója, s a társadalom szerkezeté-

nek átalakítására gyakorolt hatása különbözik egymástól. Mindez elsősorban a társadalmi haladás kérdéskörében jelenik meg, s csak közvetve a kultúrájában. Minden társadalmi változás magával hozza a néprajzi jelenségek átalakulásának, változásának folyamatát is, ám ez igen eltérő sebességgel zajlik mind a társadalom, mind a kultúra szerkezetében.

A tradíció és a változás egyik kimetszésében a vizsgált terület etnikai és vallási viszonyai, illetve azok történeti alakulása jelenik meg. Annak ellenére, hogy a történeti Magyarország északkeleti részében a 20. századi viszonyok alapján nem lehet egyértelműen összekapcsolni egymással az etnikumokat és a vallási felekezeteket, nem kétséges, hogy a vallásnak, a felekezeteknek döntő szerepük van az egyes népek identitástudatának megőrzésében. Különösen így van ez a Bodroghköz reformátusságával, ami egészében magyar ma is a táj mindkét oldalán. A vidéknek az északkeleti magyar tömb műveltségéhez való illeszkedése, a Bodroghköz szlovákiai oldalának is döntően magyar nyelvű népessége ellenére, ezen a tájon az elmúlt századokban intenzív migráció zajlott, s a műveltség mai arculatának megformálásában többféle náció is szerepet játszott. A nyugati és a keleti kereszténység találkozott ezen a tájon, s a történeti Zemplén területén a 18. század derekától négy vallási és három nyelvi körzet mutatható ki. A Bodroghköz ma Magyarországhoz tartozó falvai mellett, már a 18. században is színmagyar volt *Ladmóc*, *Battyán*, *Kaponya*, *Ágcsernyő*, *Királyhelme*c, *Kisgéres* és *Bodrogszent*es. Bár a mai határt övező sávban a szlovák oldalon is erős volt Sárospatak hatása, mégis, a települések többségén – a magyar mellett – ruszin és szlovák népesség is kimutatható, s alapvetően a kevert görög katolikus, római katolikus és református vallás a jellemző. A többségi reformátusság homogén magyar tömbjéhez képest, a Felső-Bodroghköz településeinek története római katolikus magyar és szlovák, görög katolikus magyar és ruszin csoportokat körvonalaz, amihez képest elenyésző a térségben a kis létszámú evangélikus szlovákság jelentősége. Az elmúlt század határmódosításai, közigazgatási és egyházi átszervezései arányaiban módosították a felekezeti viszonyokat, de érdemben nem változtattak a Bodroghköz etnikai arculatán. A múlt század végén a bodroghközi járás területén a reformátusság létszáma kétszerese volt a római katolikusságnak és háromszorosa a görög katolikusságnak. 1938-ban, a bécsi döntés után a három nagy felekezet megközelítőleg egy-egy harmaddal rendelkezett a terület népességéből – a római katolikusság kevéssel előzte meg a reformátusságot, s mindkét felekezet pár ezer fővel a görög katolikusokat. A Felső-Bodroghközben a három nagy vallás integráló ereje formálta a műveltséget, nem befolyásolva azonban a magyarság létszámbeli dominanciáját, ugyanakkor színeztve azt a szlovák és ruszin csoportok – leginkább a hitéletben és a jeles napi szokásokban megnyilatkozó – kulturális specifikumaival. Ebben érdemi változás annak ellenére nem történt az elmúlt fél században, hogy a nemzetközi politikai helyzet rendre kiélezte a szomszéd országok viszonyát, ami erősen visszahatott a – főleg magyar, kisebb részben ruszin – nemzeti kisebbségre is. Amíg azonban a magyarság létszámbeli fölénye Szlovákia délkeleti sávjában egyértelműen érvényesült, addig a ruszinok önálló kisebbségként sem igen jelenhettek meg.

A nyelvben egységes, vallási összetételében is kevésbé tagolt magyarországi Bodroghköz kulturális arculata, ebben a vonatkozásban sok tekintetben mást mutat, s a kultúra vizsgálata számára is más feladatokat ad, mint a többnyelvű, vallásban pedig alapvetően tagolt szlovákiai Felső-Bodroghköz. A nyelvi folyamatok a szlovák oldalon éppen úgy feltárára várnak ma még, mint a kisebbségi lét számos kérdése, illetve annak a tradícióra gyakorolt specifikus hatása. Vagyis semmiképp nem tartható ma már az a kutatói

gyakorlat, hogy a Bodroghöz a vizsgálatokban a magyar népi kultúra archaikus elemeinek gyűjtőmedreként, olykor kifejezetten reliktum-területeként jelenik meg.

A Bodroghöz adminisztratív központjai, az uradalmak gazdasági centrumai nem elsősorban központképző funkcióik miatt érdekesek számunkra, hanem annak illusztrálására, hogy jelenlétük miként befolyásolta a hagyományos műveltség arculatát. A trianoni határmódosítás egészében átszabta a közigazgatás szerkezetét, s az új *szolgabírói székhelyek* és a *körjegyzőségek* székhelyei érezhetően előnyt élveztek a polgárosodás, az urbanizáció folyamatában. Mindez éppen úgy belső ellentétekhez, rivalizáláshoz vezetett, mint a második világháború után a *járási székhelyek* kijelölése, az adminisztráció hálózatának kiépítése, az összevont *termelőszövetkezeti központok*, *közös tanácsú községek központjai*, *körzetesített iskolák székhelyei*, s számos más, lokális centrum kijelölése.

A vasút fontos szervezője a gazdasági kapcsolatoknak. A Bodroghöz – különösen annak magyarországi területe – ebben a vonatkozásban sem volt szerencsés helyzetben. A helyi vasútállomás nagyban segíti az értékesítést, abban közvetlen szervező erőként jelenik meg (pl. Perbenyik). Az autóbusz-közlekedés nem volt képes átvenni a vasúttól annak a piacozásban betöltött szerepét. A Felső-Bodroghöz közlekedési érendszerének középpontjában álló vasút nem egyszerűen közlekedésföldrajzi-gazdasági stratégiai adottság, de a műveltség terjedésének fontos tényezője: a polgárosodás számos összefüggésében a vasúton jár térségünkben.

Sajátos adottságként, de a hagyományos paraszti műveltség szempontjából sem elhanyagolható tényezőként kell számolnunk a földesúr, a kastély jelenlétével (Pácin, Perbenyik). Ennek csupán egyik összetevője a gazdasági-társadalmi kapcsolat, viszony: a Bodroghöz egészségtelen birtokstruktúrájában persze ez sem elhanyagolható tényező. A táj világi és egyházi földesurai, 20. századi nagy bérlői igen sok családnak és számos cselédnek adtak rendszeres – nehéz munkával megszerzett – kenyeret. A kastély a helybelieknek általában munkát adott, nem kellett elvándorolniuk a szegényeknek, nincsteleneknek a falujukból. Azokban a falvakban azonban, ahol a földesúr – az év hosszabb-rövidebb szakaszában – lakott, a kastély és személyzete, az uraság és családja, a megjelent vendégek mintaként is hatottak a paraszti társadalomra, s befolyásolták annak kulturális változását, polgárosodását. Miközben a nagybirtok gazdálkodása térségünkben jobbra az olcsó munkaerőn nyugodott, s a parasztok dicsőre emlegetik a földesurat, aki nem veszi el a kenyerüket mezőgazdasági gépek üzembeállításával, az érintkezések más színterén a változások gyorsítójaként formálja a tradicionális paraszti kultúrát a kastély és lakói. A környező parasztfalvak népe azt mondja a földesúri központokról, hogy az ott élők általában „többet láttak” náluk: nem csupán papjukat, tanítójukat meg a jegyzőt, hanem másfajta urakat, városi embereket, s megtapasztalhatták azt, hogy van másfajta *illem* is. A ruházkodásra, a viselet alakulására a kastélybeliek közvetlenül is hatottak: az ott dolgozó cselédek is elkülönültek öltözetükben a falubeliektől, s mintaként szolgáltak a többieknek.

A fentiekén kívül számos külső és belső tényező alakítja a tradicionalitást és a változás/változtatás készségét. Ma még mindezek sem általánosságban, sem a konkrét területen nem kellő mélységben feltártak. Megítélésünk szerint a közösség belső jellemzőinek, tulajdonságainak vélt vonások is jobbra a külső adottságokra, feltételekre vezethetők vissza, legfeljebb nem könnyen ismerjük fel abban a koherens tényezőket.

Bizonyos, hogy a vallásnak – mind az egyén számára, mind a hitélet közösségi gyakorlásában –, de az egyházszervezés adminisztratív, területi vonatkozásainak is van szerepe a tradicionalitásban. Falvainkban nem ritka, hogy – különösen a századelőn – két vagy több felekezet egyetlen templomba járt, s rendszeresen látogatták egymás isten-

tiszteletét is. Amennyire toleránssá tette ez az ott élőket más vallásúak felé, egy-egy markánsabb személyiségű, konzervatívabb lelképásztor olykor éppen úgy szembe tudta állítani egymással a falu felekezeteit, illetve a közeli, szomszédos falvak népét. Mindezek számos, objektív módon talán meg sem ragadható összefüggésben hatottak ki a hagyományörzés és az új befogadásának készségére, a hitélet területén túl is.

Összefüggés látszik a tradicionalizmus és az egyes közösségek identitástudata között is. Ezt számos tényező motiválja. Egyik legfontosabb a kismemesi tudat, ami olykor annak ellenére konzervál hagyományokat és különít el társadalmi rétegeket, hogy a létfeltételekben, az életmódban és a műveltség egészében jószerevével azonos hagyományokat követnek (pl. Nagygéres). Mint korábbi vizsgálatunk igazolja, nem csupán a társadalmi viszonyokat, hanem a változások befogadásának készségét is befolyásolhatja az endogámia (pl. Kisgéres).

A tradícióval szoros összefüggést mutat a tanulás, oktatás. Könnyebben megragadhatók azok a vonatkozásai, amelyek – pl. a két háború között divatos gazdasági iskolák, gazdatanfolyamok stb. révén – magára a mezőgazdasági termelés technikájára, eszközkészletére hatottak, vagy amelyek, elsősorban nők számára, kiegészítő foglalkozásokat/jövedelmeket népszerűsítettek (csuhéfonás, kosárfonás stb.). Árnyaltabb problémákat vet fel az iskolázás az identitástudat, az azzal is összefüggő tradíció vonatkozásában. Falvaink idősebb nemzedéke számon tartja, hogy az adott település mennyi tanult embert adott: ki lett orvos, ügyvéd, katonatiszt, esetleg pap, később termelőszövetkezeti vezető stb. Igyekeznek erősíteni is ezen személyiségek kötődését a faluhoz: ez nem csupán az elmúlt évtizedek „kijáró” politikai szisztémájában volt fontos. A közeli oktatási intézmények – s itt elsősorban a sárospataki kollégiumra és a teológiára kell gondolnunk –, kifejezetten erősíteni igyekeztek a diákjaik, hallgatóik kötődését a szülőföldhöz, sőt, igyekeztek körükben megszervezni a lokális hagyomány kutatását.

Nagyban függött a falubeli tanító/tanár személyiségétől, hogy milyen súlyt fektetett a helyi hagyomány megismertetésére és megőrzésére, magára a magyarságtudat kialakítására, aminek formálása sokszor táplálkozott a lokális tradíció elemeiből. De befolyásolta azt a lelkész kötődése is a tájhoz, településhez: akár elszármazott volt, akár megismerni akarta a lokális hagyományt, kapcsolatot talált ebben a híveivel. Mind az iskola, mind az istentisztelet alkalmas lehetett különféle műveltségi elemek megtartására, megerősítésére, de újjakkal való kicserélésére, leváltására is. A pap és a tanító státusa az adott településen kifejezte ezen szerepüket.

A polgárosodás folyamatában átalakulnak a társadalmi normák, értékek is. Kifejezetten szembetűnő ez például a munkaszeretet, a munkához való viszony vonatkozásában. A munkaközpontú paraszti társadalomban a munkabírás, a produktív hasznosság, az ahhoz szükséges fizikai kondíció és mentális készség előkelő helyet foglalt el az egyén társadalmi helyének kijelölésében.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a hagyományos paraszti műveltség szerkezetét a polgárosodás folyamata minden korábbinál erőteljesebben megváltoztatta. A tulajdonlás új formája éppen úgy, mint a modernizáció, az urbanizálódás, eltérő tempóban, s regionálisan is különböző módon hatott a hagyományos kultúrára és társadalomra. A sok összetevőben hasonló, részleteiben azonban eltérő táji-ökológiai adottságok, az azokhoz való alkalmazkodás formái, az összefüggésükben változtatható gazdasági-technikai tapasztalatok, a helyi közösségek öröklött normái és azok átalakulásának módja a 20. századi paraszti műveltség állapotában is lokális változatokat eredményezett. Az egyes települések sok tekintetben hasonló, számos részletében viszont specifikus életmódja, az ott élők eltérő habitusa, az öröklött tudás és annak átalakulása/átalakítása ugyancsak

sajátos kulturális arculatú falvakat, illetve falucsoportokat hozott létre. A változás folyamata, annak mikéntje egészében nem ad választ arra, hogy az egyes közösségek miért és miben különböznek egymástól, ugyanakkor ennek vizsgálata, akár a műveltség legapróbb elemeinek szintjéig indokolt. Beleértendő ebbe az egyes falvak egymásról kialakított – jórészt ugyancsak öröklött – vélekedése is, hasonlóan az egyes falvak önképének alakulásához. Ez véleményünk szerint, szorosan összefügg a változás, a polgárosodás fokával és az arra való hajlandósággal is. Annak ellenére, hogy a modernizáció nem elsősorban a közösség hajlamának kérdése, de nem is független attól. Az eltérő adottságok egy része öröklött, s nem változtatható, más részük azonban – éppen a vizsgált Bodrogtörzs esetében – a 20. századi politikai, gazdasági, társadalmi hatások következménye, s mint ilyen meglehetősen ellentmondásos és esélyegyenlőtlenségeket is teremt.

A vizsgálat eredményei azt igazolják, hogy a regionális kutatások tanulságos összefüggéseket tárhatnak fel a műveltség különféle korszakai és szintjei között. A történeti táj népe akkor is örököse elődei életmódjának, műveltségének, ha azt maga különösebben nem ismeri és nem vállalja. A modernizáció, a polgárosodás folyamata nem számolja fel egészében a tradicionális műveltséget: annak mélyén ott kristályosodik mindaz, amiben az utódok jószerevével azonosak alig ismert elődeikkel. A történeti előzmények, a jelenben kristályosodó régi összefüggérendszer megismerése elengedhetetlen a régiók Európájának megformálásához, az együtt élő népek és népcsoportok harmonikus viszonyának kialakításához. A történeti Magyarország északkeleti térsége mind az összetett kulturális képletével, mind a megkésett polgárosodásával, különösen alkalmas a vizsgált folyamatok feltárására és elemzésére. Az elmúlt évtizedek is igazolják, hogy ez a hátrányos helyzetű térség igen sok gazdasági és társadalmi feszültséggel terhelt, s a kultúrához való hozzájutás esélyeit tekintve is elmaradott. Mind szakmai, metodikai, mind praktikus megfontolásokból érdemes tehát a hasonló vizsgálatok folytatására.

IRODALOM

Viga Gyula

1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodrogtörzs népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1127–1155. Miskolc

WANDEL DER WIRTSCHAFT, GESELLSCHAFT UND KULTUR IN DER BILDUNG DES ZWISCHENLANDES BODROG IM 18–20. JAHRHUNDERT (NORDOSTUNGARN)

In der ersten Hälfte der 90er Jahre – zu Beginn mit Unterstützung des Instituts für Völkerkunde der Slowakischen Akademie (Národopodny Ustav SAV) – hatte ich in den Dörfern im nördlichen Zwischenland des Bodrog, die zur Slowakei gehören, Forschungen angestellt, deren

Ergebnisse ich im Jahre 1996 in einem Band Abhandlungen zusammenfasste. (Im Dreiländereck. Abhandlungen über die sich wandelnde volkstümliche Kultur im Zwischenland des Bodrog. Miskolc). Das Schlüsselwort im Titel, die *sich wandelnde* volkstümliche Kultur – über die Evidenz des Begriffs hinaus – schickte schon die Fortsetzung der Forschung voraus, bei der ich vier Jahre lang durch das Landesweite Grundprogramm für wissenschaftliche Forschungen unterstützt wurde. Das hier veröffentlichte Schreiben ist die zusammenfassende Abschlussabhandlung des vierjährigen Forschungsprogramms.

Als Grundlage der Untersuchungen dienten einige aus früheren Forschungen gezogene Lehren und vorherige Vorstellungen: 1. Das Zwischenland des Bodrog – im Gegensatz zu der Meinung mehrerer Forscher und der Aussage von zahlreichen früher erschienenen Studien – ist kein Relikt-Gebiet. Selbst wenn es in der traditionellen Bildung einige archaische Merkmale trägt, zeigt das Erscheinen und Verschwinden dieser Merkmale Entwicklungen und *Wandel* in der traditionellen Kultur der historischen Gegend an, so wird die Frage berechtigt gestellt: Welche Faktoren wirken in Richtung der Bewahrung, der Änderung und des Wandels der Tradition aus? 2. Die in Trianon zustande gebrachte neue Situation, dass die eine Hälfte der historischen Gegend in Ungarn blieb, die andere ein Teil der Tschechoslowakei, der auch die heutige Karpaten-Ukraine umfasst, geworden ist, was die wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Prozesse der größtenteils ungarischen Bevölkerung der beiden Länder bezüglich der Veränderungen im 20. Jahrhundert umreißt. Die Gebiete außerhalb der Grenzen erschienen in früheren ethnographischen Untersuchungen in erster Linie als die archaischen Zonen der ungarischen volkstümlichen Kultur. Erst in den letzten Jahren wurde hervorgehoben, dass sich der *Wandel* der traditionellen volkstümlichen Bildung auch in jenen Gebieten – in unserem Fall im oberen Zwischenland des Bodrog – vollzogen hat. 3. Die *wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen* Prozesse im 18–20. Jahrhundert in Betracht ziehend war es bereits zu Beginn festzustellen, dass der Zustand der Kultur im System dieser drei – sich geschichtlich ändernden – Zusammenhänge auszulegen ist. a) Die konfessionell-ethnischen Prozesse vollzogen sich praktisch bis zu den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts; in der Zeit der Verbürgerlichung bedeutete diese Formel ein unverändertes System der Bedingungen. b) Ab den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts bringen die Auswanderung und die Migration der Arbeiter zwei Ausbrüche mit sich. c) Die Wasserregulierung des Zwischenlandes formt die Rahmen sowohl der Flächennutzung als auch die der gesellschaftlichen Struktur (Besitzverhältnisse) neu, infolge dessen zeigen die Rahmen der langsamen Modernisierung in beider Hinsicht regionale Differenzen auf.

Diese – größtenteils durch meine eigenen Forschungen zur Verfügung stehenden – Untersuchungsprinzipien dienten als Grundlage meiner Arbeit. Da inzwischen mehrere neue Zusammenfassungen von Forschungen erschienen, konzentrierte sich meine Tätigkeit immer stärker auf den Prozess der Verbürgerlichung, Modernisierung und nicht zuletzt auf dessen voneinander abweichende regionale Varianten sowie auf die Faktoren, die die Umgestaltung beschleunigen bzw. verlangsamen.

Sowohl die Ergebnisse der Terrainarbeit (insgesamt etwa 40 Tage), als auch die meistens lokalen Quellen des Archivs von Zemplin und die äußerst weit verzweigte geschichtlich-völkerkundliche Literatur des Zwischenlandes des Bodrog zerlegten die Zielsetzungen der Untersuchung. Zur Erforschung aller Dörfer gab es selbstverständlich keine Gelegenheit, deshalb konnte ich in den abgeschlossenen und publizierten – zum Teil noch in der Druckerei vorliegenden – Ergebnissen teils *Fallstudien* veröffentlichen, teils waren solche *Generalisierungen* anzustellen, die den Schwerpunkt der Grundproblematik ausmachen und ihre Leitprinzipien angeben. Das Themenfeld ist aber in außergewöhnlich vielen Details offen und bedarf weiterer Untersuchungen und Studien.

Als Summierung der Forschung konnte ich feststellen, dass die Struktur der traditionellen Bildung der Bauern im Zwischenland des Bodrog durch den Prozess der Verbürgerlichung stärker denn je verändert worden war. Die neue Form des Besitzes ebenso, wie die Modernisierung und die Urbanisierung wirkten sich in unterschiedlichem Tempo und auch regional verschieden auf die traditionelle Kultur und Gesellschaft aus. Die in vielen Bestandteilen ähnlichen, aber im Detail anderen landschaftlich-ökologischen Gegebenheiten, die Formen der Anpassung an sie, die in

ihrem Zusammenhang veränderbaren wirtschaftlich-technischen Erfahrungen, die vererbten Normen der lokalen Gemeinschaften, die Art und Weise ihrer Veränderung hatten im 20. Jahrhundert auch im Zustand der Bildung der Bauern lokale Varietäten zur Folge. Die in vielen Hinsichten ähnliche, aber in zahlreichen Details spezifische Lebensweise der jeweiligen Siedlungen, der verschiedene Habitus der dort Lebenden, die vererbten Kenntnisse und deren Wandlung/Umgestaltung brachten ebenso Dörfer bzw. Gruppen von Dörfern mit eigenartigem kulturellem Gesicht zustande. Der Prozess des Wandels und seine Art und Weise geben zwar keine vollständige Antwort darauf, warum und worin sich die jeweiligen Gemeinschaften voneinander unterscheiden, aber ihre Untersuchung ist bis auf die Ebene winzigster Elemente der Bildung begründet. Hinzu kommen noch die meistens ebenso vererbte Meinungen der jeweiligen Dörfer, die sie sich übereinander gebildet hatten, ähnlich wie die Entwicklung des eigenen Bildes der jeweiligen Dörfer. Dies hängt unserer Ansicht nach eng mit dem Grad des Wandels und dem der Verbürgerlichung bzw. dem Bereitwilligkeit dazu zusammen. Obwohl die Modernisierung in erster Linie nicht eine Frage der Bereitwilligkeit der Gemeinschaft ist, ist sie auch nicht unabhängig davon. Die unterschiedlichen Gegebenheiten sind teilweise vererbt und dadurch nicht zu verändern, teilweise sind sie aber – gerade in dem Fall des untersuchten Zwischenlandes des Bodrog – eine Folge von politischen, wirtschaftlichen und sozialen Auswirkungen des 20. Jahrhunderts und als solche sind sie ziemlich widersprüchlich sowie schaffen Chancenungleichheit.

Die Ergebnisse der Untersuchung bestätigen, dass die regionalen Forschungen aufschlussreiche Zusammenhänge zwischen den verschiedenen Epochen und Stufen der Bildung an den Tag bringen können. Das Volk der historischen Gegend ist auch dann Erbe der Lebensweise und Bildung ihrer Vorfahren, wenn sie es selber nicht besonders gut kennt und sich dazu nicht bekennt. Die Modernisierung und der Prozess der Verbürgerlichung schaffen die traditionelle Bildung nicht ganz ab: In ihrem tiefen Inneren kristallisiert sich all das, was die Nachkommen mit ihren kaum bekannten Vorfahren häufig gemeinsam haben. Das Kennenlernen der historischen Vorgeschichten und der sich in der Gegenwart herauskristallisierenden Systeme der Zusammenhänge sind unerlässlich zur Formung eines Europas der Regionen sowie zur Entwicklung der harmonischen Beziehung der zusammen lebenden Völker und Volksgruppen. Sowohl durch ihre komplexe kulturelle Formel als auch durch ihre verspätete Verbürgerlichung ist die nordöstliche Region des historischen Ungarns besonders gut geeignet für die Offenlegung und Analyse der untersuchten Prozesse. Auch die vergangenen 10 Jahren bestätigen, dass diese benachteiligte Region mit vielen wirtschaftlichen und sozialen Spannungen belastet ist und auch bezüglich der Chancen, sich Zugang zur Kultur zu verschaffen, ist sie im Rückstand. Sowohl aus fachmethodischen als auch aus praktischen Erwägungen lohnt es sich also, ähnliche Untersuchungen durchzuführen.

Viga, Gyula